

Кобетяк Андрій Романович,

доктор політичних наук,

доцент кафедри філософії та політології

Житомирського державного університету імені Івана Франка

orcid.org/0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ПРОТЕСТАНТСЬКУ СОТЕРІОЛОГІЮ

У статті розглянуто одне з ключових питань християнства – вчення про спасіння. Установлено, що сотеріологія – наука про порятунок людської душі. Досліджено, що сотеріологічне вчення значно відрізняється у католиків, протестантів та православних. Проаналізовано древні витоки вчення про спасіння. Сьогодні сотеріологія не лише не втрачає актуальності, а й набуває нового масштабного значення в умовах російсько-української війни.

Доведено, що вчення про спасіння – одне з фундаментальних у догматичному богослов'ї. Відповідно, воно не підлягає доповненням та змінам. Однак установлено, що російсько-українська війна вплинула не лише на більшість екзистенційних процесів буття українського народу та Європейського континенту в цілому, а й на сучасну сотеріологію. Це пов'язано з тим, що вагомою особливістю цієї війни є її релігійне забарвлення та виправдання.

Визначено, що офіційне теологічне вчення однозначно засуджує війну як прояв вбивства – смертного гріха. Установлено, що в умовах сучасних обставин соціальної невизначеності та екзистенційних викликів учення про спасіння змінюється. Відбувається переоцінка сучасних цінностей та буття людини.

Проаналізовано один з останніх документів Російського всенародного собору – «Наказ». У ньому містяться положення про «священну війну» та її доктрина. Документ свідчить про докорінні зміни у сотеріологічному вченні Російської православної церкви, яка є найбільшою православною конфесією світу.

Визначено, що внаслідок російської агресії мільйони українських громадян опинилися у стані екзистенційної загрози та соціальної невизначеності. Українці вимушено покинули власні домівки, значна частина з них шукала притулку в країнах Західної Європи. Дослідження звертає увагу на нову парадигму існування християн, зокрема представників протестантизму, у світі. Зазначено, що класична християнська сотеріологія більше не є універсальною парадигмою спасіння душі. Дослідження зводиться до питання можливості порятунку душі в секуляризованому суспільстві та в умовах російської війни. Протестантизм, як і інші християнські конфесії, підстосовує окремі положення сотеріології під сучасні умови існування у світі.

Ключові слова: протестантизм, сотеріологія, спасіння, військова агресія, невизначеність буття, європейський вимір, екзистенційні виклики.

Kobetyak Andriy,

Doctor of Political Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy and Political Science

Zhytomyr Ivan Franko State University

orcid.org/0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

INFLUENCE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON PROTESTANT SOTERIOLOGY

The article deals with one of the key issues of Christianity – the doctrine of salvation. It is found that soteriology is the science of salvation of the human soul. It is investigated that the soteriological doctrine significantly differs among Catholics, Protestants and Orthodox. The article analyzes the ancient origins of the doctrine of salvation. Today, soteriology not only does not lose its relevance, but also gains a new large-scale significance in the conditions of the Russian-Ukrainian war. It is proved that the doctrine of salvation is one of the fundamental in dogmatic

theology. Respectively, it is not subject to additions and modification. However, it is determined that the Russian-Ukrainian war affected not only most of the existential processes of the Ukrainian people being and the European continent as a whole, but also modern soteriology. This is due to the fact that an essential feature of this war is its religious coloring and justification.

The article states that the official theological teaching unequivocally condemns war as a manifestation of murder – a mortal sin. It is found that in the modern circumstances of social uncertainty and existential challenges the doctrine of salvation is changing. Reevaluation of modern values and human being takes place.

The article analyzes one of the latest documents of the Russian All-People's Council – «The Order». It contains provisions of «holy war» and its doctrine. The document indicates the fundamental changes in the soteriological teaching of the Russian Orthodox Church, which is the largest Orthodox confession in the world.

It is determined that as a result of Russian aggression, millions of Ukrainian citizens found themselves in a state of existential threat and social uncertainty. Ukrainians were forced to leave their homes, a large part of them sought refuge in Western European countries. The study draws attention to the new paradigm of the existence of Christians, and in particular representatives of Protestantism, in the world. It is noted that classical Christian soteriology is no longer a universal paradigm of soul salvation. The study boils down to the question of the possibility of saving the soul in a secularized society and under the Russian war. Protestantism, like other Christian confessions, adjust certain provisions of soteriology to modern conditions of existence in the world.

Key words: Protestantism, soteriology, salvation, military aggression, uncertainty of being, European dimension, existential challenges.

Війна Росії проти України дала поштовх переоцінці багатьох життєвих принципів і орієнтирів. Буття християнських конфесій в Україні зазнало значних трансформацій. Події після 24 лютого 2022 р. утвердили поляризацію позицій щодо національно-релігійної самоідентифікації та майбутнього цивілізаційного вибору держави.

Актуальність вибраної теми пов'язана з осмисленням «вічної» проблеми війни, її наслідків і християнської рефлексії цього процесу, адже мільйони українських громадян опинилися у стані соціальної невизначеності та екзистенційної загрози. Філософія життя та смерті червоною ниткою пронизує історію людського буття. Воєнно-філософська думка, релігійна теологія і виправдання війни є складниками культури, продуктом суспільного поступу і водночас чинниками його творення. В умовах такої соціальної невизначеності і екзистенційних викликів відбувається творення нової парадигми сoterіологічного розуміння християнськими конфесіями місії і цілі людського життя у світі.

Із початком військового вторгнення на українські землі у 2014 р. інтенсивність екзистенційних сенсів у військовій реальності спричинила надання нового глибинного та ціннісного сенсу самого явища людського життя. Відкрита війна у XXI ст. загострила страхи та усвідомлення смерті, спрямувала особистість на розуміння цінності життя та усвідомлення його як найвищого дару.

Сoterіологічні аспекти набувають нового осмислення у цьому ключі. Убивство – гріх, а захист Вітчизни – свята Богоугодна справа, і свідченням цього є велика кількість воїнів, які зараховані до лику святих. Окрім того, загинути на бої бою, захищаючи Батьківщину, означає виконати найбільшу заповідь: «Ніхто більшої любові немає над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх» (Ів. 13:15).

Метою статті є дослідження трансформаційних процесів у доктринальному церковному вченні, зокрема сoterіології, християнських конфесій європейського простору в умовах відкритої російської агресії. Понад 10 років у центрі Європи триває смертоносна війна, яка вплинула на долі мільйонів українських громадян, а разом із тим і на весь цивілізований світ. Виправдовуючи кривавий диктаторський режим, російська Церква пропонує власне «богослов'я миру», назвавши загарбницьку війну священною, а мешканців Європи – «силами світового зла». Православні, католики та протестанти цивілізованого світу повинні напрацювати власні підходи до оновлення вчення про ціль і призначення людського життя і можливості спасіння душі в умовах геноциду багатомільйонної Української нації. Церковно-політичне вчення РФ про спасіння воїнів-загарбників намагається докорінно змінити вікове сприйняття добра і зла у сoterіологічному аспекті.

Запропонована стаття є однією з перших наукових розвідок нового сoterіологічного

розуміння цінності життя і спасіння людини, яке формує цивілізований християнський світ як відповідь на викривлене політичне релігійно-політичне вчення РПЦ, яка є однією з найбільших християнських організацій у Європі.

Основою класичного дослідження у напрямі сотеріології і конфесійного буття традиційно є праці А. Баумейстера, І. Богачевської, В. Бондаренка, К. Говоруна, В. Докаша, А. Колодного, В. Любашенко, Ю. Решетнікова, С. Саннікова, Л. Филипович, Ю. Чорноморця. Звернення до праць згаданих авторів сприяло здійсненню аналізу трансформацій сучасного буття віруючих в умовах війни і формуванню нової теологічної концепції буття людини.

Сучасні військові засоби дальньої дії змушують переживати екзистенційні виклики, спричинені глобальними війнами не лише кожного громадянина України, а й населення світу в цілому. Сьогодні вони напряму пов'язані із загрозою існування українців та української ідентичності. Ця проблема породила стан страждання та соціальної невизначеності цілого народу як важливий компонент у переживанні кризових ситуацій. Водночас страждання є цінним екзистенційним переживанням із сотеріологічним контекстом, яке підкреслює сам факт існування людини й Української нації.

Ключовим моментом дослідження є одна із фундаментальних основ християнського вчення – сотеріологія. Із грецької – вчення про порятунок (спасіння душі). Це розділ богословської науки про спокуту та спасіння людини (у духовному плані), який є частиною загального догматичного богослов'я. Місіологія (богословська наука, яка вивчає проповідницьку діяльність Церкви, а також досліджує способи, якими Церква користується для досягнення євангелізації) (Шевченко, 2004, с. 182) завжди надихалася сотеріологією, тобто християнськими поглядами на спасіння і самою ціллю людського життя. Однак мало відомо про справжні сотеріологічні переконання людей в еміграції, які стикаються з труднощами та поневіряннями; людей, чиї близькі на фронті; самих військових.

Фундаментом сотеріологічного вчення всіх християнських конфесій є твердження про наявність загробного вічного життя. Тіло помирає, а душа завжди жива. Відповідно, після фізичної, тілесної смерті душа повинна мати певне

місце свого постійного перебування. Основоположним у цьому моменті є поділ життя людини на два періоди: земний і загробний (Каспер, 2002, с. 206). Загробне життя може протікати по-різному (рай, пекло, чистилище) залежно від учення різних християнських гілок. Однак кульмінацією загробного життя є можливість потрапити до числа обраних, особливих праведників, святих. Для визначення власної долі у загробному житті кожній людині дано життя земне як певний екзамен, іспитовий період. А життя небесне (або ж підземне) є наслідком земного екзамену. Праведники – у рай, грішники – у пекло.

Таке традиційне, притаманне всім християнам учення абсолютно не нове. Ба більше, воно є характерним для більшості вірувань і релігійних традицій світу. Однак у дослідженні ми пропонуємо звернути увагу саме на нову парадигму існування християн у світі. Ісламський екстремізм, жажливі події у Сирії, Югославії, антихристиянські теракти у Європі і кровопролитна війна в Україні. Нові умови і спосіб життя християн в епоху постмодерну, нове соціальне і конфесійне буття. Сьогодні відбувається переоцінка соціальних цінностей і буття людини у цілому. Констатуємо, що Церква сьогодні також переживає складний період. Секуляризаційні процеси навіть у довоєнний період посприяли зменшенню загального рівня релігійності і довіри до церковних інституцій, а відповідно, і знецінення християнських цінностей та основоположних доктрин (Колодний, 2009, с. 203). Церковні організації так і не змогли об'єднатися для напрацювання нового богослов'я миру, нової соціальної та сотеріологічної концепції буття людини у кризовий період. Ієрархи та теологи роблять перші спроби запропонувати нове бачення призначення і цінності життя людини в сучасному світі. Це значно актуалізує вибрану тему, адже це одна з перших наукових розвідок трансформації сотеріологічного вчення християнських церков в умовах російсько-української війни.

Нормативний сотеріологічний наратив, накреслений вище, стикається з труднощами у сучасному секуляризованому світі. Основна причина цього полягає у тому, що класична християнська сотеріологія не є універсальною парадигмою, якою її вважають (Watkins, 2020, р. 116). Як і будь-яка теологія, вона

скоріше вкорінена в певних історичних соціокультурних обставинах, яких, можливо, більше немає в більшості культурних конгломератів на Заході. Вона виникла і розвивалася в певних місіонерських практиках, які зараз часто вважаються дещо застарілими та авторитарними. Вияв власної релігійності є скоріше данню традиції, дотриманням батьківських обрядів і звичаїв, але не способом життя. Інакше кажучи, розуміння цілей і спасіння людини суттєво змінилося. В умовах глобальних воєн християнські місіонери повинні зіткнутися з питанням, чи наявна теологія життя і миру (війни) все ще перегукується з нормативним сотеріологічним дискурсом, який виник із давно минулих і узаконених практик та доктрин.

Прийнятий у березні «Наказ» XXV Всесвітнього російського народного собору свідчить про кардинальні зміни у сотеріологічному вченні найбільшої православної Церкви у світі – російської. Очевидно, що подібні рішення продиктовані злочинним політичним режимом країни-агресора. Однак подібні документи офіційно прийняті на церковному рівні, завізовані та оголошені особисто патріархом Кирилом (Наказ, 2024). Ключовим моментом документу є твердження, що в Україні (на землях Південно-Західної Русі) йде «священна війна» з колективним Заходом і злочинним київським режимом. «Священна війна» позиціонується як «свята» війна, протистояння за щось правдиве, хороше, світле. Сама назва вже виправдовує всіх, хто бере в ній участь. Однак класичне сотеріологічне вчення католиків, потестантів і православних свідчить про інше. Війна – це смертний гріх, адже пов'язана з кровопролиттям. Убивство – смертний гріх. Таким чином, заради виправдання кривавого вторгнення в Україну РПЦ змінює сотеріологічне і місіанське сприйняття війни на чужій землі, виправдовуючи свої дії боротьбою зі «світовим злом».

Ще одним важливим елементом трансформаційних процесів у сучасному розумінні людського спасіння і християнської місії у цілому є секуляризований уклад життя людей в епоху постмодерну. Різноманітні дослідження ілюструють, що відчувається певна «втраченість» світу в сотеріологічному аспекті. Історично існує тісний зв'язок між поглядами на спасіння (сотеріологія) та місіонерською діяльністю не

лише в тому сенсі, що загальна сила наших сотеріологічних переконань впливає на місіонерську (проповідницьку) діяльність та ревність, а й у тому сенсі, що вважається спасінням як визначальний вид місіонерської діяльності (Parkinson, 2023, p. 67). Проповідь – частина спасіння, адже це одна з головних заповідей: тож ідіть, і навчіть усі народи, християчи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все, що Я вам заповів... (Мф. 28:19,20). Питання місіонерства значно ускладнилося в умовах сучасного конфесійного буття і соціальної невизначеності. Проповідь «від дверей до дверей» уже не діє навіть у активних протестантських церквах. Окрім того, практикуючих християн, які походять із віруючих благочестивих родин, часто сприймають як старомодних. Сьогодні віруючі борються з менталітетом «ми і вони» в наративі своєї успадкованої традиції. У контексті невизначеного соціального буття українців в еміграції ці проблеми лише ускладнюються. Європейці з притаманними їм цінностями сучасного секуляризованого світу і вторинним відношенням до релігії часто з подивом сприймають релігійні переконання наших співгромадян. Віряни, особливо консервативної православної Церкви, стикаються з відчуттям субкультурної ізоляції, сприйняттям практично нездоланної «прірви» між ними та «віруючими європейського зразка» (Каспер, 2002, с. 201).

Нехарактерні для України явища в церковному житті європейців (офіційні одностатеві шлюби, евтаназія, гей-паради, жіноче священство) породжують дуалістичність та тривіальність нового конфесійного буття в країнах Західної Європи. Сучасні віруючі у світському середовищі відчувають культурну ізоляцію, навіть якщо вони значною мірою беруть участь у цивільному житті. Це спричиняє сотеріологічний колапс. Як можна врятувати душу, коли навколо одні грішники, адже «із праведним будеш праведний і з досконалим мужем будеш досконалий, із вибраним будеш вибраний і з розбещеним будеш розбещений» (2 Сам. 22:27,28). Логічно постає питання: чи можливе спасіння в секуляризованому суспільстві та ще й в умовах жахливої війни? Таким чином, у місіонерській (проповідницькій) практиці може бути дуже важко врівноважити сотеріологію, яка базується на «загубленості» світу, зі смиренним свідченням про Ісуса та Євангеліє.

Християнське смирення Заходу стикнулося з агресивною проповіддю війни з боку РПЦ (Levering, 2017, p. 206). Одна християнська традиція, одне розуміння спасіння душі, один сотеріологічний підхід, однак настільки різне розуміння війни і вбивства. Зрештою, такий духовний світ дуже скоро стане конфронтаційним. Росія багаторічним навіюванням та пропагандою виправдовує «священну війну» і її посередництвом переконує у порятунку душ воїнів, які проливають кров «грішників західного світу і київського злочинного режиму» (Наказ, 2024). Тобто російські воїни прирівнюються до священномучеників, які віддають життя за боротьбу зі світовим злом. Таким чином, для них війна – добра і богоугодна справа. З іншого боку, Україна і західні партнери, які з релігійного погляду виконують власний священний обов'язок, захищають Батьківщину і власні сім'ї. Отже, виникає сотеріологічний конфлікт інтересів. У межах однієї православної традиції формуються два кардинальні підходи до спасіння і цілей людського життя. Маємо відзначити, що і католицька і протестантська сотеріологічна концепції співзвучні з ученням українських віруючих традиційних християнських церков. Саме тому західні партнери близькі Україні не лише у військовій допомозі, а й у духовному розумінні війни і сотеріологічній концепції.

Окрім вищенаведеного підходу священного захисту землі і Батьківщини європейські (протестантські і католицькі), теологи сьогодні активно обговорюють доктрину *analogia entis* (аналогія буття). Це доктрина, яка наполягає на тому, що в усьому створеному житті є життя першопричина – Бог. Кожна жива істота (людина перш за все) містить щось божественне. Тож убивство, навіть військове, є смертним гріхом. Популярний американський теолог, який вивчає проблеми сучасної сотеріології, Метью Леверінг стверджує, що «усі кінцеві істоти теофанічним чином розкривають чисте, первородне. Цим чистим, незбагненим джерелом у людині є Бог» (Levering, 2017, p. 138). Його сотеріологія є близькою до християнського неоплатонізму. Сьогодні питання про наявність у філософії неоплатоніків, зокрема у їхньому вченні про безсмертя душі, фундаментальних моментів «сотеріології» є важливим елементом, яке глибоко вкорінилося у християнське

вчення, наприклад у теології Августина Блаженного. Життя християнина на землі – відображення життя вічного, божественного. Тому сучасні трансформації сотеріологічного розуміння сенсу людського буття неможливі. Життя – вічний дар, тож убивство – вічний гріх (Лейден, 2009, с. 182).

Ще одним вагомим складником динамічної турбулентності соціального буття людини є можливість спасіння через мучеництво, перш за все це стосується захисту віри і Батьківщини. Мученики – однозначно святі, це загальне сотеріологічне положення всіх християнських конфесій. Сьогодні у Європі відкрито проти представників жодних релігійних організацій не воюють (окрім поодиноких терактів). Однак триває війна із загарбання чужих територій і населення. Тому нової актуалізації набуває теорія захисту рідної землі в ім'я власної церковної традиції (Menn, 2013, p. 192).

Після початку повномасштабного вторгнення проблема мучеництва набула нових обрисів. Про це свідчить науковий і громадський інтерес до цього питання. Наприклад, Папа Франциск, розмірковуючи про мучеництво, наголосив, що ми можемо віддавати власне життя за інших. І ще якщо, наприклад, військовий свідомо йде на смерть, аби рятувати інших, це можна вважати мученицьким подвигом (Балога, 2023). У сучасних умовах саме розуміння мученицького подвигу дещо трансформується. Термін «мученик» похідний від слова «мука» і дієслова «мучити». Розуміємо, що похідними термінами є терпіння, страждання, ну і, зрештою, смерть із цього приводу. У Старому Заповіті є чіткий опис мучеників, зокрема у Другій Книзі Макавеїв описується мучеництво сімох братів та їхньої матері (2 Мак 7, 1–41).

Українські воїни, переселенці, діти, що залишилися без батьків, люди, що зараз без домівки, – це мученики, і ця проблема сьогодні потребує нового сотеріологічного підходу. Невизначене соціальне буття людини у XXI ст. на перший погляд викликає подив у сучасному цивілізованому світі, однак практика буття, агресивна церковно-політична діяльність агресора призвели до поневірянь мільйонів людей. Тому вищенаведені факти вказують на необхідність напрацювання нового сотеріологічного розуміння людського життя (земного

і загробного), а також формування нової парадигми міжконфесійної взаємодії у християнському світі.

Ураховуючи недостатньо досліджену природу цієї теми та її схильність до неправильного тлумачення та неоднозначності у силу поліконфесійності проблеми, необхідно напрацювати нову методологічну базу подібних наукових розвідок. Це сприятиме розумінню різних сотеріологічних поглядів і відтінків значення, присутніх серед науковців, теологів та ієрархії. Із часом це може дати змогу подальшим кількісним дослідженням цих сотеріологічних позицій бути якомога більш однозначними й єдиними у висновках.

Російсько-українська війна – жахіття ХХІ ст. у центрі Європи. Констатуємо, що основною особливістю цієї війни є її релігійне забарвлення та виправдання, що значно ускладнює

її сприйняття, зокрема серед російського населення. Десятиліття пропаганди і навіювань призвели до «природного» сприйняття війни на чужій землі. Російська церква, будучи однією з найпотужніших християнських організацій Європи, прийняла офіційний документ на Всеросійському Соборі – «Наказ», у якому йдеться про «священну війну» і блаженну загробну участь усіх воїнів-загарбників. Учені та теологи православного, католицького і протестантського віросповідань повинні об'єднатися і напрацювати власне бачення та розуміння життя і порятунку людини в умовах російсько-української війни. На разі мало відомо про справжні сотеріологічні переконання людей в еміграції, які стикаються з труднощами та поневіряннями; людей, чий близькі на фронті; самих військових. Отже, питання подібних наукових розвідок має місце у найближчому майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Балага, П., отець. (2023). Мученики і мучеництво. URL: https://risu.ua/mucheniki-i-muchenictvo_n139536.
2. Бріл, Лейден. (2009). Емпіричне богослов'я в текстах і таблицях: якісні, кількісні та порівняльні перспективи. Вінніпег. С. 180–183.
3. Каспер, В., кардинал. (2002) Ісус Христос. пер. Н. Вельбовець. Київ: Дух і Літера. 427 с.
4. Колодний, А. (2009). Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози (тематична збірка вибраних статей і тез). Київ. 450 с.
5. Levering, M. (2017). Engaging the Doctrine of Creation: Cosmos, Creatures, and the Wise and Good Creator. Grand Rapids, MI: Baker Academic. P. 151–184.
6. Menn, S. (2013). Plato's Soteriology? *Philosophy and Salvation in Greek Religion*. Ed. by V. Adluri. Berlin ; Boston : De Gruyter P. 191–216.
7. Наказ ХХV Всесвітнього російського народного собору «Сьогодення та майбутнє руського міра» (2024). URL: https://risu.ua/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147172.
8. Paas, S. (2022). Soteriology in Evangelical Practice: A View from the Street. *BRILL*. P. 323–342.
9. Paas, S., Stoppels, S. and Zwijze-Koningo K. (2022). Ministers on Salvation: Soteriological Views of Pioneers and Pastors in the Protestant Church in the Netherlands. *BRILL*. P. 119–138.
10. Parkinson, S. (2023). One baptism for the remission of sins: exploring the harmony between christian platonism, reformed soteriology, and credobaptism. *Perichoresis*. Volume 21. Issue 2. P. 65–83.
11. Робек, С. (2011). Азуза-стріт: місія і пробудження. Олександрія, 464 с.
12. Tunick, M. (2022). Religious Freedom and Toleration: A Liberal Pluralist Approach to Conflicts over Religious DisplaysGet access. *Journal of Church and State*. Volume 64. Issue 2. P. 280–300.
13. Шевченко, В. (2004). Словник-довідник із релігієзнавства. Київ: Наукова думка. 560 с.
14. Watkins, C. (2020). *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. London: Routledge. 341 p.

References:

1. Baloha, P., otets'. (2023). *Mucheniky i muchenyystvo*. [Martyrs and martyrdom]. Retrieved from: https://risu.ua/mucheniki-i-muchenictvo_n139536. [in Ukrainian].
2. Bril, Leyden. (2009). *Empyrychne bohoslav"ya v tekstakh i tablytsyakh: yakisni, kil'kisni ta porivnyal'ni perspektyvy*. [Empirical Theology in Texts and Tables: Qualitative, Quantitative, and Comparative Perspectives]. Vinnipeg. [in Ukrainian].

3. Kasper, V., kardynal. (2002). *Isus Khrystos*. [Jesus Christ]. per. N. Vel'bovets'. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
4. Kolodnyu, A. (2009). *Relihiyne s'ohodennya Ukrayiny: rozdumy, otsinky i prohnozy* [The religious present of Ukraine: reflections, assessments and forecasts]. (tematychna zbirka vybranykh statey i tez). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Levering, M. (2017). Engaging the Doctrine of Creation: Cosmos, Creatures, and the Wise and Good Creator. Grand Rapids, MI: Baker Academic. P. 151–184. [in English].
6. Menn, S. (2013). Plato's Soteriology? *Philosophy and Salvation in Greek Religion*. Ed. by V. Adluri. Berlin; Boston: De Gruyter P. 191–216. [in English].
7. *Nakaz XXV Vsesvitn'oho rosiys'koho narodnoho soboru «S'ohodennya ta maybutnye russkoho mira»* [Order XXV of the World Russian People's Council "The Present and the Future of the Russian World"]. (2024). Retrieved from: https://risu.ua/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147172. [in Ukrainian].
8. Paas, S. (2022). Soteriology in Evangelical Practice: A View from the Street. *BRILL*. P. 323–342. [in English].
9. Paas, S., Stoppels, S., Zwijsje-Koning, K. (2022). Ministers on Salvation: Soteriological Views of Pioneers and Pastors in the Protestant Church in the Netherlands. *BRILL*. P. 119–138. [in English].
10. Parkinson, S. (2023). One baptism for the remission of sins: exploring the harmony between christian platonism, reformed soteriology, and credobaptism. *Perichoresis*. Volume 21. Issue 2. P. 65–83. [in English].
11. Robek, S. (2011). *Azuza-strit: misiya i probudzhennya*. [Azusa Street: Mission and Awakening]. Oleksandriya. [in Ukrainian].
12. Tunick, M. (2022). Religious Freedom and Toleration: A Liberal Pluralist Approach to Conflicts over Religious DisplaysGet access. *Journal of Church and State*. Volume 64. Issue 2. P. 280–300. [in English].
13. Shevchenko, V. (2004). *Slovnyk-dovidnyk z relihiyevnavstva*. [Dictionary-handbook of religious studies]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].